

Faiq Ələkbərli

*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

III Yazı

Şübhəsiz, öz dövrü ilə bağlı yazdıqlarında Vəzirov nə qədər haqlı idisə, ancaq keçmişə yönəlmiş dedikləri çox mübahisəlidir. Hər halda Vəzirov bilməli idi ki, Türk xalqlarının, xüsusilə də Azərbaycan türklərinin elmdən, mədəniyyətdən, fəlsəfədən, riyaziyyatdan və digər elmlərdən bəhs edən onlarla deyil, bəlkə yüzlərlə alimləri olmuşdur. Yeni ən azı min il ərzində təkcə Azərbaycan türkləri arasında kitabları olan onlarla elm adamları olmuş (Bəhmənyar, Sührəverdilər, Xaqani, N.Tusi, S.Urməvi, M.Şəbüstəri, M.Füzuli və b.), yüzlərlə kitablar inşa edilmişdir. Üstəlik, Vəzirovun yaşadığı dövrdə də Bakıxanov, H.Z.Şirvani, M.F.Axundzadə, Mirzə Kazım bəy və başqaları elmə, fəlsəfəyə, kimyaya, tibbə və digər sahələrə dair kitablar yazmışlar (18, s.353).

Bizcə, Axundzadə, Vəzirovla yanaşı milli-dini adət-ənənələrə, xüsusilə də islami dəyərlərə həddən atriq ifrat şəkildə yanaşan Mirzə Məhəmməd Kazım-bəy olmuşdur. Əvvəlcə fanatik islam tərəfdarı olub, daha sonra ondan üz döndərərək xristianlığı qəbul edən Kazım-bəyin "Bab və babilər" (1865) əsərində islam dini meydana çıxdıqdan sonra başqa tayfalara nadanlıq və kütlük gətirdiyini iddia etməsi, yeni "nəinki Məhəmmədin şəriəti, bəlkə də onun və xalifələrinin siyasəti buna mail idi ki, erəblərin və onların məğlub etdikləri tayfalar arasında həmişə nadanlıq və kütlük qalmış olsun. *Çünki onlar bildirdilər ki, fanatizm əbləhlik və kütlük birləşmədən "böyük işləri" əmələ gətirə bilməz" (19, s.98), mülahizəsini irəli sürməsi, birmənalı qarşılanmamışdır. O, bir tərəfdən "Qərb öz siyasəti ilə Asiyada maarifçiliyi yarada bilməz... Ölkənin islahatçıları bu ölkənin özündə doğulmalıdırlar" deməklə yanaşı (20, s.66), digər tərəfdən isə yazırdı: "Bəs Şərq – bu bizim ilk vətənimiz, bəşəriyyətin beşiyi, bu işığın doğulduğu yer nə vaxt maarif ziyasına bürünəcək? Nə vaxt burada sivilizasiya canlanacaq? Doğurdanmı Qərb burada xeyirxah çevriliş etməyə qadir deyil? Doğurdanmı İslam sivilizasiyaya əbədi maneə olaraq qalacaq?" (20, 66-67). Bu mülahizələrdən də açıq şəkildə görünür ki, Kazım-bəy Asiyanın özündə maarifçiliyin yaranmasını, islahatçıların buradan çıxmasını vacibliyini irəli sürməklə yanaşı, Qərbin Asiyada "xeyirxah çevriliş" edib "Qərb sivilizasiyasına" əngəl kimi gördüyü İslam dininin aradan qaldırılmasına da ümid edir. Ancaq artıq heç kəsə sirr deyildir ki, Qərb Asiyada, o cümlədən İslam Şərq ölkələrində hansı formada "xeyirxah çevrilişlər" edib yalnız müsəlman xalqlarının deyil, bütövlükdə insanlığın qənimi kəsilmişdir.*

20-ci əsrin əvvəllərində Axundzadə, Kazım-bəyin yolunu davam etdirən Məhəmməd Ağa Şahtaxtı da hesab edirdi ki, İslam dini adından bütün fəlsəfi təlim və mübahisələr, fikir və şüur azadlıqları ləğv edilmiş eyni zamanda, dünyanın adət və tələbləri dəyişildiyi halda, dəyişilməyən islami dəyərlər cəmiyyəti əzmiş və təbii ədalət hissini məhv etmişdir (21, s.46-48). İslami dəyərlərə münasibətdə həddən çox radikallığı ilə yanaşı, birmənalı şəkildə Avropa-Qərb dəyərlərinin müsəlman-türk öl-

bunun əvəzində islami dəyərləri kökündən baltalayan "mollanəsrəddin" Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə ilk dövrlərdə Rus-Avropa-Qərb mədəniyyətinə üz tutmasında M.F.Axundzadə və M.A.Şahtaxtı mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə, Şahtaxtının onun üzərində mühüm təsiri olmuşdur. Belə ki, cəmiyyət daxilindəki bir çox haqiqətləri ifadə edən «Molla Nəsrəddin» jurnalının bütün bunlarla yanaşı, əsas günahkar rolunda İslam dinini görməsi təsadüfi sayıla bilməzdi. *Xüsusilə, İslam dini əsaslı istənilən birliyə qarşı çıxan C. Məmmədquluzadə açıq şəkildə olmasa da, dolayısıyla müsəlman xalqlarının inkişafına əsas əngəl kimi İslamı göstərmiş, «İslam birliyi»ndən çıxış edən mühafizəkar (Ə.Axundzadə və b.) və*

ratizmin tanınmış nümayəndəsi, mütəfəkkir, dövlət xadimi Nəriman Nərimanov Sovetlər Birliyi dövründə iddia edirdi ki, 1890-cı illərdə yazdığı «Bahadır və Sona» romanında beynəlmiləl ideyaları təbliğ edərək, müsəlmanlar arasında hər cür dini, milliyəti inkar etdiyini yazmışdır. Buna nümunə kimi də erməni Sona ilə türk Bahadırın sevgisini göstərmişdir (24, s.438). Bizcə, həmin əsər mahiyyət etibarilə dinlərin inkar deyil, azad sevgiyə dözümlü yanaşmağı təbliğ edir. Sadəcə, Nərimanov Sovet dövründə rus bolşevizmi xəttini seçdiyi üçün vaxtilə islamlıq və türklüyü deyil, beynəlmiləliyi müdafiə etdiyini iddia etmək zorunda qalıbdır. Çünki o, ilk dövrlərdə milliyətə və islama münasibəti heç də inkarçı yol tutmamış, tersinə İslama çox ehtiyatla ya-

sin» (25, s.495).

Bununla da, Nərimanov 1917-ci il Rusiya burjuva inqilabından sonra deyil, əvvəllər də beynəlmiləlçi və marksist olmasını sübut etməyə çalışmışdır ki, bu məsələ də, onu başa düşmək çətin deyildir. O, sosial-demokratizmə təsadüfən üz tutmadığını əsaslandırmaq üçün özünü beynəlmiləlçi kimi qələm verirdi. Əgər Nərimanov 1917-ci il fəreal burjuva inqilabından sonra sosial-demokratizmə deyil, milli-demokratizmə üz tutsaydı o zaman da, vaxtilə türklük və islamla bağlı yazılarını nümunə göstərəcəkdi. Hətta, bizcə, Nərimanov milli-demokratizm xəttini seçib, bu zaman mövqeyini əsaslandırmaq üçün vaxtilə islama və türklüyə bağlı olduğunu iddia etmiş olsaydı daha inandırıcı və gerçək görünərdi. Deməli, Sovet

Azərbaycan türk mentalitiği və milli-mənəvi dəyərlər

kələrində tətbiq olunmasını qəbul edən Şahtaxtı Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və Ə.Topçubaşısından fərqli olaraq, müsəlman-türk dünyasının problemlərdən çıxış

mütərəqqi islamçıları (Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və b.) birmənalı şəkildə tənqid etmişdir (22, s. 76). Bu baxımdan o, 1911-ci ildə yazsa da ki, ««Molla Nəsrəddin»in məqsədi nə dinə sataşmaqdır, nə də təzə bir məzhəb icad etməkdir» (22, s.512), ancaq SSRİ dövründə məhz istəyinin bu yönlü olmasını etiraf etmişdir (23, s. 288). Cəlil bəy onu da etiraf etmişdir ki, Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadəni də məhz islami dəyərləri müdafiə etdiklərinə görə qəbul etməmişdir. Çünki o, milli ideoloqların əksinə olaraq hesab etmişdir ki, müsəlman xalqların uzun əsrlər fəlakət və cəhəltədən qurtara bilməmələrinin yeganə baskıları islami dəyərlərdir (23, s. 63).

naşmış, bu dində bütün elmlərin öyrənilməsinə önəm verildiyini xüsusilə vurğulamışdı (24, s.263).

Ümumiyyətlə, Nərimanov

Maraqlıdır ki, bütün bu cəhdlərinə baxmayaraq bolşeviklər, xüsusilə də ifrat "sol"çular Nərimanova millətçi kimi baxmış, onu milli əyintçilikdə ittiham etmişlər. Əslində Nərimanovun istəmədiyi halda "millətçi" adlandırılmasına əsas səbəb rus bolşevizminin islam dini və milli adət-ənənələrə münasibətdə ifrat radikal münasibəti idi

yolunu islamçılıq və türkçülükde yaranmasında deyil, ümumiyyətlə, İslam dəyərlərindən imtina edilərək qarışdırılmaqda, avropalaşmaqda, hətta ruslaşmaqda görmüşdür. Onun fikrincə, çünki İslam dininə əsaslanan qanunlara qarşı mübarizə aparmaq, islahatlar həyata keçirmək çox gəcdir. Bunun üçün istər islam, xaçpərəst, istərsə də məcusi, saibi üçün olsun çıxış yolu, indiki avropalıların vaxtilə keçdikləri körpü ilə keçməkdir. O, yazırdı: «Daha bu körpünü buraxıb boğula-boğula sudan keçmənin nə ləzzəti var? Bu gün ələmi-islamiyyətin işıqlı yerlərində Avropada vücuda gətirilən açıq, asan, faydalı kitablar, əsərlər, alətlər gündən-günə çoxalmaqda, alimlər onlardan istifadə etməkdədir» (21, s.70).

Axundzadə, Şahtaxtıdan sonra Avropa-Qərb mədəniyyətinə, dəyərlərinə ifrat meyilli olub,

SSRİ dövründə bir neçə dəfə əvvəllər özünün antislamçılıq və antitürkçülük mövqeyində olması barədə fikirlər səsləndirmişdi. Ancaq Nərimanov beynəlmiləliyi və antislamçılığını elə bir formada təqdim edir ki, ziddiyyət açıq-aşkar hiss olunur. Məsələn, o yazırdı ki, Nikolayın süqutundan əvvəl panislamistlərlə bir yerdə işləsə də, onların ideyalarına ciddi yanaşmamışdır: «..hələ Nikolayın süqutundan əvvəl mən panislamistlərlə işləmişəm, bizim bir məqsədimiz vardı – Nikolayı yıxmaq, onlar da Nikolayı yıxmaq istəyirdilər, biz də. Lakin onlar panislamizmdən danışmağa başlayanda, mən həmişə gülüb deyirdim: Heç vaxt siz millətləri islam bayrağı altında toplaya bilməyəcəksiniz, heç vaxt fars Türkiyənin bayrağının altında yaşamağa razı olmayacaq, heç vaxt türk razı olmaz ki, başı üstündə İran tayfası ağılıq et-

«proletar mədəniyyəti» tərəfdarları Azərbaycan türk mədəniyyətini inkar edərək beynəlmiləlçi proletar mədəniyyətini təbliğ etmişlər. Belələrindən biri olan S.M.Əfəndiyevin fikrincə, mədəniyyət dedikdə formaca milli, məzmunca sosialist, ya da proletar mədəniyyəti nəzərdə tutulmalıdır (27, s.325). Başqa bir yerli kommunist Ruhulla Axundov da hesab edirdi ki, sinifsiz cəmiyyətdə milli mədəniyyət lazımdır, amma azərbaycanlı, erməni və gürcü kommunistlərinin milli ideali kimi yox: «Bizə öz mahiyyəti etibarilə beynəlmiləl, öz mahiyyəti etibarilə proletar, öz məzmunu etibarilə sosialist mədəniyyəti lazımdır» (28, s.17).